

Hasan Aydın

İLKÇAĞDAN ORTAÇAĞA DOĞA TASARIMLARI ve NEDENSELLİK

Prof. Dr. Hasan Aydın, bu yapıtında, filozofların doğa tasarımlarıyla nedensellik kurguları arasında koparılamaz bir bağın bulunduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Yapıtta, ilkçağdan günümüze, beş büyük doğa tasarımının karşımıza çıktığı ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki, mitolojinin doğasız doğası; ikincisi, mitos'tan logos'a geçiş sürecinde üretilmiş Antik Yunan'ın akılsallık (nous-logos) ve canlılık (empuykhon) içeren doğası; üçüncüsü, ortaçağın Tanrı'nın eylemi ya da fiili olan doğası; dördüncüsü, Rönesans ve yeniçağın mekanik doğası; beşincisi ise, 19. yüzyıldan sonra beliren evrimci doğadır. Bu doğa tasarımlarına koşut olarak, filozofların nedensellik kurguları değişmekte, bir önceki tasarımdan köklü epistemik kopmalar yaşanmaktadır.

İşte bu yapıt, sözü edilen ilk üç büyük doğa tasarımını ve yol açtığı nedensellik kurgularını, dönemlerinin şöhretli filozof ve düşünürlerin özgün eserlerine dayanarak ortaya koymakta, böylece okuyucuyu, insanlığın düşünsel serüveninde uzun soluklu bir yolculuğa çıkmaya davet etmektedir.

Cilim ve Gelecek Kitaplığı

Hasan Aydın

İLKÇAĞDAN ORTAÇAĞA DOĞA TASARIMLARI ve NEDENSELLİK

C

Hasan Aydın

İlkçağdan Ortaçağa

DOĞA TASARIMLARI ve NEDENSELLİK

Cilim ve Gelecek Kitaplığı

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Bilim ve Gelecek Kitaplığı - ??

İLKÇAĞDAN ORTAÇAĞA
DOĞA TASARIMLARI ve NEDENSELLİK

Hasan Aydın

© Bu kitabın yayın hakları
7 Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti.'ne aittir.

Birinci Baskı: Eylül 2021

ISBN: 978-605-58??-??-?

Teknik hazırlık: Baha Okar
Kapak tasarım: Candemir Basan

Baskı: Berdan Matbaası
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 215-216
Topkapı / İstanbul Sertifika No: 12491
Tel: 0212.613 12 11

7 Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti
Tel: 0216.349 71 72
Caferağa M. Moda C. Zuhal S. No: 9/1, Kadıköy-İstanbul
http://www.bilimvegelecek.com.tr • bilgi@bilimvegelecek.com.tr

İLKÇAĞDAN ORTAÇAĞA DOĞA TASARIMLARI ve NEDENSELLİK

HASAN AYDIN

Samsun-2022

Hasan Aydın

10 Mayıs 1971'de Ordu/Ünye'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Ünye'de; yükseköğrenimini ise Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. Üniversiteyi bitirdiği yıl, aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne araştırma görevlisi olarak atandı ve 1994-1996 yılları arasında yüksek lisans öğrenimini tamamladı. 1996-2004 yılları arasında çeşitli özel ve devlet okullarında öğretmenlik yaptı. 2001 yılında OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora öğrenimine başladı ve 2004 yılında, "Gazzâlî'nin Tanrı ve Evren Tasarımı ve Günümüze Yansımaları" adlı çalışmayla doktor unvanını aldı. 2004 yılında OMÜ Sinop Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalına Yrd. Doç. olarak atandı. 2008'de OMÜ Eğitim Fakültesi'ne, 2012 yılında ise OMÜ İlahiyat Fakültesi'ne geçti. 24 Ocak 2014'de Sosyal, İdari ve Beşeri Bilimler temel alanı, Felsefe dalında doçent unvanını aldı. 15.10.2015 tarihinde OMÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı'na Doçent, 13. 01. 2020 tarihinde ise Profesör olarak atandı. Felsefe tarihi, İslam felsefesi ve eğitim felsefesi alanlarına ilgi duyan Aydın'ın çeşitli dergilerde yayımlanmış çok sayıda makaleleri dışında şu kitapları bulunmaktadır::

İslam Düşünce Geleneğinde Din, Felsefe ve Bilim (Naturel Yayınları, Ankara 2005), *İslam Düşünce Geleneğinde Bilgi Kuramı: Eleştirel Bir Yaklaşım* (Naturel Yayınları, Ankara 2005), *Gazzâlî, Felsefesi ve İslam Modernizmine Etkileri* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2012); *Postmodern Çağda İslam ve Bilim* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2008); *Eski Yunan'dan İslam'ın Klasik Çağına: Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2009); *Felsefi Temelleri Işığında Yapılandırmacılık* (Nobel Yayınları, 1. Basım, Ankara 2007); *Mitostan Logosa Eski Yunan Felsefesinde Aşk* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2013); *Felsefi Antropolojinin Işığında Hz. Muhammed ve Kuran* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 1. Basım İstanbul 2014, 2. Basım İstanbul 2018); *İslam Kültüründe Felsefenin Krizi ve Aydınlanma Sorunu* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 1. Basım İstanbul 2016; 2. Basım Sentez Yayınları, Bursa 2021); *Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe: Akımlar, Filozoflar ve Temel Sorunlar* (Mehmet Dağ'la birlikte, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 1. Basım İstanbul 2017; 2. Basım İstanbul 2020); *Ortaçağda Sözde Aristotelesçi Yapıtlar ve Salt İyi ya da Nedenler Kitabı* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2019); *Eleştirel Aklın Işığında Postmodernizm ve Yansımaları* (Sentez Yayınları, Bursa 2021).

Bu yapıtı, hayatlarını,
Türkiye'de felsefe kültürünün
gelişmesine adayanlara ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 11

GİRİŞ 19

I. BÖLÜM - MİTOLOJİK DÜŞÜNCEDE DOĞA VE NEDENSELLİK 29

I.1. Mythos, Kozmogoni ve orijin mitosları 29

I.2. Mitolojide evrenin kökeni ve cinsel analojiler 32

I.3. Mitolojide doğa, insan ve nedensellk 38

II. BÖLÜM - ÖN-SOKRATESÇİ FELSEFEDE DOĞA VE NEDENSELLİK 49

II.1. Mythos'tan Logos'a: Doğanın kökeni sorunu ve nedensellik 49

II.2. Miletliler: Maddesel neden ve değişim sorunu 53

II.2.a. Thales: Neden olarak su, tohum ve Tanrı 54

II.2.b. Anaksimandros: Neden olarak apeiron, ayrışma ve tohum 58

II.2.c. Anaksimenes: Neden olarak hava, yoğunlaşma ve seyrekleşme 62

II.3. Pythagorascılar: Neden olarak sayılar, karşıtlıklar ve Mimesis 65

II.4. Elealılar ve Herakletios: Maddesel nedenden fail nedene 71

II.4.a. Ksenophanes: Hareket ettirici neden olarak Tanrı 72

II.4.b. Herakleitos: Neden olarak ateş, karşıtlıklar ve logos 74

II.4.c. Parmenides: Neden olarak Bir ve Eros 80

II.5. Ön-Sokratesçi Felsefenin son temsilcileri 85

II.5.a. Empdokles: Fail neden olarak sevgi, nefret ve çekim 85

II.5.b. Anaksagoras: Neden olarak tohum, Nous ve Telos 93

II.5.c. Lukippos ve Demokritos: Atomlar, burgaç ve zorunluluk 95

II.5.d. Sofistler: Öznelcilik ve indeterminizm 98

III. BÖLÜM - SOKRATİK-ATTİK FELSEFEDE DOĞA VE NEDENSELLİK 101

III.1. Sokratik ya da Attik felsefede nedensellik 101

III.2. Sokrates: Araç neden-gerçek neden 102

III.2.a. Aristophanes'in Sokrates'inde doğal nedensellik 102

III.2.b. Ksenophon'un Sokrates'inde tanrısal ve doğal nedensellik 104

III.2.c. Platon'un Sokrates'inde araç neden-gerçek neden 107

III.3. Platon: Neden olarak İdealar, Mimesis ve Metheksis 112

III.3.a. Duyulur dünyanın varoluşu: Mimesis ve Metheksis 112
III.3.b. Dört Neden: Demiurgos, İdealar, kapalılık ve iyilik 117
III.4. Aristoteles: Dört neden öğretisi ve neden olma tarzları 121
III.4.a Nedensellik bağlamında önceki filozofların eleştirisi 122
III.4.b. Nedensellik: epistemolojik ve ontolojik temeller 125
III.4.c. Neden, ilke ve dört neden öğretisi 126
III.4.d. Dört nedenin neden olma tarzları 131
III.4.e. Nedensellik bağlamında oluş ve bozuluş 134
III.4.f. İlk hareket ettirici ve aşk 138
III.4.g. Şans, talih ve rastlantı 142

IV. BÖLÜM - HELENİSTİK-ROMA FELSEFESİNDE DOĞA VE NEDENSELLİK 145
IV.1. Epikurosçular: Neden olarak atomlar, sapma ve rastlantı 147
IV.2. Stoacılar: Panteizm, tohumsu nedensellik ve determinizm 154
IV.3. Kuşkucular: Nedenselliğin kanıtlanmazlığı 164
IV.3.a. Aenisedemus: Nedensellik aleyhine sekiz argüman 167
IV.3.b. Sekstus Empiricus: Nedensellik aleyhine beş argüman 168
IV.4. Helenistik Yahudilik: Tanrı, logos ve yaratım 173
IV.4.a. Aristobulus: Tanrı, idealar ve logos 177
IV.4.b. Philon: Tanrı, idealar ve akılsal nedenler 180
IV.5. Yeni Platonculuk: Sudûr süreci ve kozmik nedenler 186
IV.5.a. Plotinus: Neden olarak Bir, akıl ve ruh 189
IV.5.b. Proklus: Neden olarak, Bir, varlık, akıl ve ruh 196

V. BÖLÜM - PATRİSTİK FELSEFEDE DOĞA VE NEDENSELLİK 205
V.1.Hıristiyan kültüründe nedensellik tartışmasının doğuşu 205
V.2. İlk kilise babaları: logos, yaratma ve nedensellik 211
V.2.a. Aristides: Tanrı, ex nihilo ve düzen 212
V.2.b. Justin: Tanrı, logos ve yaratma 215
V.2.c. Tatianus: Tanrı, logos ve madde 221
V.2.d. Origenes: Tanrı, oğul, kutsal ruh ve yaratma 224
V.2.e. Nyssa'lı Gregorius: Tanrı, logos ve ikili yaratım 229
V.3. Augustinus: Yaratma ve tohumsu nedensellik 232
V.3.a. Tanrı, yaratma ve tanrısal nedensellik 235
V.3.b. Doğa ve tohumsu nedenler: tarihsel kökler 243
V.3.c. Tohumsu nedenler: doğal düzen ve mucize 248

VI. BÖLÜM - ORTAÇAĞ İSLAM TEOLOJİSİNDE DOĞA VE NEDENSELLİK 255
VI.1. İslam teolojisinde nedensellik tartışmalarının doğuşu ve gelişimi 255
VI.2. Mu'tezile: Atomculuk, doğuş, gizlenme-ortaya çıkma ve doğa öğretileri 264
VI.2.a. Bişr b. Mu'temir ve Ebû el-Huzeyl el-Allâf: Doğuş 269

VI.2.b. Nazzâm: Gizlenme ve ortaya çıkma 271
IV.2.c. Mu'ammer: Doğa ve nedenler 273
VI.2.d. Sonraki Mu'tezilîler: Doğanın ve doğuşun reddi 274
VI.3. Eş'arîlik: Atomculuk, aranedencilık ve âdet 277
VI.3.a. el-Eş'arî: Aranedenciliğin ilk versiyonu 277
VI.3.b. Bâkıllâni: Aranedenciliğin sistemleştirilmesi 284
I.3.c. Cüveynî: İmkân metafiziği ve aranedencilik 289
VI.4. Mâturîdîlik: Aranedenciliğin kısmi revizyonu 293
VI.4.a. Mâtürîdî: Hikmetli aranedencilik 294
VI.4.b. en Nesefî: İmkân metafiziği, hikmet ve aranedencilik 298
VI.4.c. es-Sâbûnî: Doğuşun eleştirisi 302

VII. BÖLÜM - ORTAÇAĞ İSLAM FELSEFESİNDE DOĞA VE NEDENSELLİK 305
VII.1. İslam felsefesinde nedensellik 305
VII.2. Nedensellik bağlamında İslam felsefesini etkileyen yeni Platoncu kaynaklar 310
VII.2.a. Kitâb Esûlûcyâ'da doğa ve nedensellik 312
VII.2.b. Kitâb el-İlel'de doğa ve nedensellik 321
VII.3. Kindî: Nedensellik bağlamında teolojiden felsefeye evriliş 333
VII.3.a. Nedenselliğin epistemolojik ve ontolojik temelleri 335
VII.3.b. Fail neden: Fizik ile metafizik arasındaki farklar 338
VII.3.c. Nedensellik bağlamında kozmos: ontolojik düzen 343
VII.4. Fârâbî: Felsefi geleneğin sistemleşmesi 345
VII.4.a. Varlık ayrımı: Nedensiz ve nedenli varlık 346
VII.4.b. Sudûr süreci ve ikincil nedenler 348
VII.4.c. Nedensel süreç: Fiziksel evren ve göksel etkiler 352
VII.4.d. Fizksel evren: Determinizm mi, indeterminizm mi? 355
VII.5. İhvân es-Sâfâ: Sayı gizemciliği ve nedensellik 360
VII.5.a. Sudûr süreci ve ikincil nedenler 361
VII.5.b. Tanrı-Evren ilişkisi: Sürekli tecelli ve aşk 365
VII.5.c. Neden ve dört neden öğretisi 369
VII.5.d. Büyük varlık zinciri ve evrimci yaratılış 370
VII.6. İbn Sînâ: İslam Aristotelesçiliğin zirvesi 374
VII.6.a. Nedensellik: Epistemolojik ve ontolojik temeller 376
VII.6.b. Dört neden öğretisi ve neden olma tarzları 379
VII.6.c. Sudûr süreci ve ikincil nedenler 386
VII.6.d. Fiziksel evren: Determiniz mi, indeterminizm mi? 390

VIII. BÖLÜM - ORTAÇAĞ İSLAM DÜŞÜNCESİNDE DOĞA VE NEDENSELLİK BAĞLAMINDA TEOLOJİ-FELSEFE ÇATIŞMASI 395
VIII.1. İki farklı doğa ve nedensellik anlayışının çatışması 395
VIII.2. Gazzâlî: Nedensel zorunluluğun eleştirisi 397

VIII.2.a. Mu'tezilî doğuş kuramının eleştirisi 400
VIII.2.b. İslam filozoflarının nedensellik anlayışının eleştirisi 404
VII.3. İbn Rüşd: Bir Aristoteles yorumcusunun nedensellik savunusu 416
VIII.3.a. Nedensellik: Ontolojik ve epistemolojik temeller 417
VIII.3.b. Dört neden öğretisi ve neden olma tarzları 420
VIII.3.c. Nedensellik bağlamında Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yönelik kimi eleştiriler 424
VIII.3.d. Nedensellik sorunu bağlamında Gazzâlî'ye yönelik eleştiriler 429
VIII.4. İbn Meymûn: Teoloji ve felsefenin nedensellik anlayışının eleştirisi 439
VIII.4.a. Teolojinin nedensellik anlayışı ve eleştirisi 441
VIII.4.b. Felsefenin nedensellik anlayışı ve eleştirisi 450
VIII.4.c. İbn Meymun'un sentezi: İstisnacı nedensellik 456

IX. BÖLÜM - SKOLASTİK FELSEFEDE DOĞA VE NEDENSELLİK 469
IX.1. Skolastik dönemde nedensellik tartışmalarının gelişimi 469
IX.2. J. S. Eriugena: Neden olarak Tanrı ve idealar 471
IX.2.a. Doğa, doğanın bölümlenmesi ve sudûr 474
IX.2.b. Her şeyin varlık nedeni olarak Tanrı 475
IX.2.c. Logos ve şeylerin örnek nedeni olarak idealar 478
IX.2.d. Şeylerin erek nedeni olarak Tanrı 480
IX.3. Thomas Aquinas: Hıristiyan Aristotelesçiliğinin zirvesi 483
IX.3.a. Neden kavramı ve dört neden öğretisi 486
IX.3.b. Fail, örnek ve erek neden olarak Tanrı 493
IX.3.c. Fiziki dünyada çifte nedensellik: Tanrı ve doğa 504
IX.3.d. Çifte nedensellik ve mucize 514
IX.4. Nicholas d'Autrecourt: Apaçıklık, nedensellik ve atomculuk 519
IX.4.a. Apaçıklık, çelişmezlik ve nedensellik 523
IX.4.b. Nedensellik, alışkanlık ve Tanrı 528
IX.4.c. Atomcu fizik ve astral nedensellik 537

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 545

KAYNAKÇA 549

SUNUŞ

Nedensellik sorununa olan ilgim, lisans dönemine değin gerilere gitmektedir. Bilimde nedensel açıklamaların köklü bir role sahip olması, metafizikte sık sık ilk neden olarak Tanrı'yı gerekçelendirmek için nedensellik ilkesinin kullanılması, biliş ve dış dünya arasındaki nedensel ilişkiye dair sorunlar, insan ve eylemleri arasındaki nedensel bağ, eğitimde nedene dayalı öğrenme gibi hususlar, nedenselliğin neliğine ilişkin merakımı tetiklemiş gibi gözüküyor. Bu ilginin gelişmesinde yüksek lisans ve doktora danışmanım Prof. Dr. Mehmet Dağ'ın etkisine de değinmem gerekiyor. Onunla lisans, yüksek lisans ve doktora dönemlerinde her Cuma günü yaptığımız ve neredeyse rutine dönüşen sohbetlerde, nedensellik sorununun önemli bir yer edindiğini, hatta Eş'arîler ve Gazzâlî'nin nedenselliği reddetmelerinin ya da aranedenci (vesileci) anlayışa yönelmelerinin İslam dünyasında bilim ve felsefenin kaderine olan etkilerini tartıştığımızı anımsıyorum. Hocamın bu konularda engin bir bilgi birikimi vardı; bu birikimin onun çalışmalarına da yansıdığını, epistemolojiye ek olarak zaman, hareket ve nedensellik gibi konuların onun akademik yazınında önemli bir yer tuttuğunu söyleyebilirim. Danışmanımın da yönlendirmesiyle, o dönemlerde, Gazzâlî ve David Hume'da nedensellik sorununu karşılaştırmalı olarak ele alan bir ödev hazırladım. Bu ödevi, daha sonra "Gazzâlî ve David Hume'da Nedensellik Kuramı" (*ÖMÜİF Dergisi*, sayı: 16, 2003) adıyla makale olarak yayınladım. Doktora tezimi "Gazzâlî'nin Tanrı ve Evren Tasarımı ve Günümüze Yansımaları" üzerine yapmam da sanırım aynı ilginin bir sonucu gibi gözüküyor. Bilindiği gibi, Gazzâlî'nin felsefe alanındaki şöhreti, mistisizme (tasavvu-

fa) yönelmek için kuşkucu epistemolojiyi kullanmasına ek olarak, nedensellik bağı hakkındaki kuşkucu argümanlarına dayanıyor. Gelişen süreçte nedenselliğin doğasına yönelik akademik ilgim artarak devam etti ve *Eski Yunan'dan İslam'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009); "Aurelius Augustinus'ta Nedensellik Sorunu" (*FLSF-Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018), *Ortaçağda Söze Aristotelesçi Yapıtlar ve Salt İyi ya da Nedenler Kitabı* (Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2018); "Thomas Aquinas'da Nedensellik Sorunu" (*FLSF Dergisi* 2019); "Nicholas D'Autrecaurt'da Apaçıklık ve Nedensellik Sorunu" (*Felsefe Dünyası*, 2019) "Gazzâlî ve İbn Rüşd'de Nedensellik Tartışması ve Bilim Tarihindeki Yansımaları" (*Erdem Dergisi,* 2019); "İbn Meymûn'da Nedensellik Sorunu" (*FLSF Dergisi,* 2020) gibi çalışmalar ortaya çıktı. Son çalışmaların ortaya çıkmasında, 2015 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe Bölümüne öğretim üyesi olarak atanmamın ve bölüm başkanı Prof. Dr. Lokman Çilingir'in isteğiyle doktora programı için "Nedensellik Sorunu" adında bir ders önermemin de rolüne değinmem gerekiyor. Kuşkusuz doktora düzeyinde yürütülen bir ders süreci hazır materyallere gereksinim gösterdiği gibi, zaman içerisinde öğrencilerle yapılan tartışmaların da etkisiyle insanın tartışılan konularda derinleşmesine neden oluyor. Zaman içinde derinleşme ve derli toplu bir materyale duyulan gereksinim, daha önceki yazdıklarımdan da yola çıkarak, bu konuda derli toplu bir kitap oluşturma düşüncemin gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Düşünceler geliştiği ve derinleştiği için önceki yazdıklarımı gözden geçirme zorunluluğu hissettim ve işte elinizdeki bu kitap ortaya çıktı.

Kitabın adını neden *İlkçağdan Ortaçağa Doğa Tasarımları ve Nedensellik* koydum? Konu özde nedensellik sorunu olduğuna göre, oradaki *doğa* sözcüğünü neden ekledim? Bunun üç nedeni bulunmaktadır: *İlki*, nedensellik sorunuyla ilgili araştırma yaparken, filozofların doğa ya da evren tasarımlarının doğrudan nedensellik anlayışlarını etkilediğini fark etmemdir. Yalın bir biçimde söylersem, bir filozofun doğa ya da evren tasarımı ile nedensellik anlayışı arasında kopmaz bir bağ bulunmaktadır. Bunu kitap içinde yeterince belgelediğimi sanıyorum. *İkincisi*, R. G. Collingwood'un *Doğa Tasarımı (The Idea of Nature)* adlı yapıtının düşünce ufkumu genişletmesidir. Özellikle onun tarihsel süremde, akılsallık (logos) ve canlılık (*empsykhon*) içeren Yunan doğa tasarımı, Rönesans'ın mekanik doğa tasarımı ve modern evrimci doğa tasarımı arasında yaptığı ayrımlar, düşünce tarihinde hem süreklilikleri hem de kopuşları görmek açısından oldukça ufuk açıcıdır. R. G.

Collingwood, mitolojik dönem ile ortaçağ doğa tasarımlarına değinmediği ya da dikkate almadığı için, doğa tasarımını üçe indirgemiş gözüküyor; ancak biz bu çalışmada onları da dâhil ederek tarihsel süremde insanlığın beş büyük doğa tasarımı geliştirdiğini ileri sürdük. Yapıt, ilkçağdan ortaçağa uzanan tarihsel süremi ele aldığından, doğal olarak çalışmamız Rönesans ve modern doğa algısını içermemektedir. Sadece mitolojik, Eski Yunan, ortaçağ İslam ve Hıristiyan kültüründeki doğa tasarımları ele alınmaktadır. Rönesans'tan modern döneme doğa ve nedensellik sorununu ayrı bir kitabın konusu olarak ele alıp incelemek gerekiyor. Böylelikle elinizdeki yapıt, özde nedensellik sorununa odaklansa da, nedensellikle doğa ya da evren tasarımı arasındaki bağ nedeniyle iki sorunu iç içe çözümlemeye çalışmış olmaktadır. *Üçüncüsü*, nedensellik salt doğayı ilgilendiren bir husus değildir; insanın bilişsel ve pratik yaşamı da nedensel ağlarla örülüdür. Biz doğa sözcüğünü kullanarak, pratik sorunları bu yapıtın dışında bıraktığımızı vurgulamış olmaktayız.

Kitabı yazarken nasıl bir yöntem takip ettim? Öncelikle belirtmem gerekir ki, okuyucusuyla yazarı arasında büyük zamansal mesafeler bulunan tarihsel dokümanları tek bir yöntemle analiz etmek mümkün değildir. Hele konu ilkçağ ve ortaçağ yazını olduğunda, iş daha da çetrefilleşmektedir. Deyiş yerindeyse, *multi-displiner* bakmak ve *multi-metodolojiler* kullanmak gerekmektedir. Bu yüzden yapıtta, yapı-söküm, tarihsel eleştiri, anlamlandırma ve kavramsal çözümleme gibi yöntemler birlikte kullanılmıştır. Anılan yöntemlerin birlikte kullanılmasındaki temel amaç, hem düşünürlerin genel sistemleri içerisinde merkezi bir konuma oturan doğa ve nedensellik anlayışlarını, onların sistemlerinin ana yapısı ve sistemlerindeki diğer öğelerle ilişki içerisinde analitik olarak ortaya koymak hem de düşünürlerin düşünce sistemlerinin tarihsel tutamaklarını nesnel bir biçimde gün ışığına çıkartmak ve onların düşüncelerini anakronizme düşmeden, sosyo-kültürel açıdan güdümlü tarihsel yerine oturmaktır. Anılan yöntemlerin, tartışma konusu yaptığımız düşünürlerin birbirlerine olan etkilerini ve eğer varsa daha sonraki süreçlere yansıyan yönlerini nesnel olarak değerlendirmede de önemli bir işlevi bulunmaktadır.

İlkçağ ve ortaçağ söz konusu olduğunda, araştırmacıları en çok yoran temel sorunlardan birisinin de dil olduğunu kaydetmek gerekmektedir. İlkçağ metinleri Antik Yunanca, ortaçağ metinleri ise Latince ve Klasik Arapça bilmeyi gerektirmektedir. Bu durum, açıkçası söz konuş alanlarda kalem oynatabilmek için *çoklu dil becerisini* gerektirmektedir. Bu konudaki sınırlılıkla-

rımın bilincindeyim. Söz konusu dillerden en iyi bildiğim Klasik Arapçadır; Antik Yunancayı okuma ve leksiyonlar yardımıyla çözümleme, yine Latince metinleri sözlük yardımıyla irdeleme becerimi bir parça geliştirdiğim doğrudur. Bir parça diyorum; eğer bu dillerden İngilizce ve Türkçeye yapılan çeviriler olmasa, bu yeteneğimin akademik çalışma yapmaya yetmeyeceğinin farkındayım. Ancak Yunanca ve Latince metinleri, İngilizceye, Türkçeye ve Arapçaya yapılan çevirileriyle karşılaştırarak okumak, yanlış yapma olasılığını nispeten azaltmaktadır. Özgün metinlerle çevirileri karşılaştırarak okuma alışkanlığımın, özgün metinlerdeki ana kavramları ve kritik cümleleri özgün dillerinden parantez içinde transkripsiyonuyla aktarmama olanak sağladığını belirtmeliyim. Böylece okuyucu özgün dilde kullanılan sözcüğün ne olduğunu görme şansı elde etmiş olmaktadır. Kitabın içinde bu yaklaşımın örneklerini bolca görmek olasıdır.

Çalışmanın amacına gelince, birbiriyle ilişkili dört amacının olduğunu söylemek olasıdır. *İlki*, yerleşik hayata geçen ilk tarımcı atalarımızın oluşturduğu kozmogonik ve orijin mitoslarında gündeme gelen doğa ve nedensellik kurgularını ortaya koymaktır. Bu önemlidir; çünkü pek çok araştırmacı, felsefeyle birlikte Antik Yunan'da insan düşüncesinin *mitos'tan logos'a, kozmogoni'den kozmoloji'ye* geçtiğini ileri sürmektedir. Böyle bir geçişin olup olmadığını görmek, mitolojik dünya görüşünü bilmeyi ve sonrasıyla karşılaştırmayı gerektirmektedir. *İkincisi*, insanlığın düşünsel serüveninde felsefi düşüncenin mimarı olarak görülen Eski Yunanlı filozofların doğa ve nedensellik sorununa çoğulcu yaklaşımlarını ve *mitos'tan logos'a* geçilirken yaşanan sancıları, bu sancıların neden olduğu *logos'taki mitos'u* ortaya koymaktır. Geçiş süreci hiç de yalıtılmış değildir; *mitos'la logos*'un iç içe girdiği pek çok yeni düşünce formunun doğmasına yol açmış gibi gözükmektedir. *Üçüncüsü*, Eski Yunan'da ortaya çıkmış doğa ve nedenselliğe ilişkin farklı yaklaşımların Yahudi, Hıristiyan ve İslam düşüncesindeki izlerini sürmek; felsefi anlayışların, ortaçağ Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman düşünürlerce nasıl alımlandıklarını saptamaktır. Bu da bize, Eski Yunan'da filizlenen *logos*'un tek-tanrılı dinlerdeki serüvenini görme şansı verecektir. *Dördüncüsü* ise, Yahudi, Hıristiyan ve İslam ortaçağında farklı doğa ve nedensellik algılarına ve aralarındaki diyalektiğe dikkat çekmektir. Tüm bu söylenen amaçları gerçekleştirmek, doğa ve nedensellik sorunu bağlamında insanlığın düşünsel serüvenindeki etkileşimleri, süreklilikleri ve kopuşları görmek açısından da oldukça yaşamsal olsa gerektir.

Yapıt giriş ve sonuç hariç dokuz ana bölüm olarak kurgulanmıştır. *Giriş bölümünde*, konuya yönelik bir kavramsal çerçeve oluşturmak adına, neden, nedensellik ve doğa kavramları irdelenmiş; doğa tasarımları ile nedensellik anlayışları arasındaki ilişkiye yönelik çeşitli saptamalarda bulunulmuştur. Yine insanlığın tarihsel süremde beş büyük doğa tasarımı geliştirdiği gösterilmiş ve çalışmanın ilk üç doğa tasarımıyla ilgisi ortaya konulmuştur.

Birinci bölümde, Sümer, Mısır ve Eski Yunan mitolojilerindeki kozmogonik ve orijin mitoslarından yola çıkılarak, mitolojik doğa ve nedensellik anlayışı ortaya konulmuş, mitlerdeki analojiler yapı söküme uğratılmıştır.

İkinci bölümde, ön-Sokratesçi filozofların doğa ve nedensellik algıları çözümlenmiştir. Bu çözümleme yapılırken, ön-Sokratesçi filozoflar, Eduard Zeller'in tasnifi dikkate alınarak Miletliler, Pythagorasçılar, Elealılar ve Herakleitos ve ön-Sokratesçi felsefenin son temsilcileri şeklinde sınıflanmıştır. Miletliler içerisinde Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in; Pythagorasçılar içinde Pythagoras ve Alkmeon'un, Elealılar içinde Ksenephones, Permenides ve Zenon'un ve onlarla diyalektik ilişki içinde olan Herakleitos'un; ön-Sokratesçi felsefenin son temsilcileri olarak ise, Empedokles, Anaksagoras, Leukippos, Demokritos ve sofist Protagoras'ın görüşleri irdelenmiştir. Bu irdelemeler yapılırken, Yunan doğa tasarımındaki gelişimi, farklı doğa algılarını ve farklı nedensellik tasarımlarını gün yüzüne çıkartmaya ayrı bir özen gösterilmiştir. Ayrıca mitos-logos ilişkisine ve logos'taki mitos'un serüvenine özel olarak işaret edilmiştir.

Üçüncü bölümde, Sokratik, diğer adlandırmayla Attik felsefeye yoğunlaşılmış; aralarında hoca-öğrenci ilişkisi olan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in doğa ve nedensellik tasarımları incelenmiştir. Aslında bu üç düşünürden son ikisi Eski Yunan felsefesinin zirvesini temsil etmektedirler ve daha sonraki süreçlerde, özellikle Helenistik ve Roma felsefesinde ve ortaçağda çok belirleyici olmuşlardır. Bu nedenle, Sokrates'in araç neden - gerçek neden ayrımı, Platon'un idealar, taklit (*mimesis*) ve pay alma (*metheksis*) öğretileri ile Timaeios diyalogundaki evren tasarımı; Aristoteles'in dört neden öğretisi, neden olma tarzları ve erekselci doğa tasarımı geçmiş kalıtla ilişki içerisinde ayrıntılı olarak çözümlenmiştir.

Dördüncü bölüm, Helenistik ve Roma dönemlerinin beş büyük akımına, yani Epikurosçular, Stoacılar, Helenistik Yahudiler, Septikler ve Yeni Platoncular'a yoğunlaşmaktadır. Epikuroscuların doğa ve nedensellik anlayışları, Epikuros ve Lukretius; Stoacılarınki Seneca, Cicero ve Kleanthes'in; Helenistik Yahudilerin doğa ve nedensellik öğretileri Aristobulus ve Philon,

Septiklerin nedensellik öğretileri Aenesidemus ve Sekstus Empiricus'ün; Yeni Platoncularınki Plotinus ve Proklus'un görüşleri ekseninde irdelenmiştir. Platon ve Aristoteles'in görüşleri ortaçağa Yeni Platoncu sentez üzerinden geçtiği için, onlara ayrı bir önem verilmiştir.

Yapıt beşinci bölümden itibaren ortaçağa odaklanmaktadır. Nitekim *beşinci bölümde* tarihsel sıra takip edilerek, Hıristiyanlığın Patristik dönemindeki logos, yaratılış, doğa ve nedensellik tartışmaları, ilk kilise babaları olan Aristides, Justinus, Tatianus, Origenes, Nyssa'lı Gregorius ve özel olarak Augustinus üzerinden irdelenmiştir. Bu dönemde, doğa ve nedensellik sorununa en fazla mesai harcayan düşünür Augustinus olduğu için düşünceleri, kaynakları da dikkate alınarak tüm boyutlarıyla analiz edilmiş, ön-Sokratesçi filozofların, Platon'un, Stoacıların ve Philon'un onun tohumsu nedensellik anlayışındaki etkileri gün ışığına çıkarılmıştır.

Altıncı bölümde, İslam teoloji (kelâm) geleneğindeki doğa ve nedensellik tartışmaları ele alınmıştır. Teoloji geleneğine yer verme nedenimiz, İslam dünyasında teoloji (kelâm) geleneği ile felsefe geleneği arasında doğa ve nedensellik konusunda çatışmanın yaşanmasıdır. Bu çatışmayı anlamak için teologların görüşlerini bilmek gerekir. Bu nedenle, anılan bölümde Mu'tezile, Eşa'rîler ve Mâturidîler'in önemli temsilcilerinin doğa ve nedensellik hakkındaki görüşleri ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Böylelikle İslam dünyasında ortaya çıkan atomcu evren tasarısı ve aranedenci tasavvurun temel argümanları serimlenmiş olmaktadır.

Yedinci bölümde, Kindî, Fârâbî, İhvân es-Safâ ve İbn Sînâ örnekliğinde felsefi çevrelerdeki Yeni Platonculukla iç içe sokulmuş Aristotelesçi doğa ve nedensellik algısı ortaya konulmuştur.

Sekizinci bölümde, Gazzâlî, İbn Rüşd ve İbn Meymûn örnekliğinde doğa ve nedensellik bağlamında teoloji ile felsefe arasında yaşanan tartışmalar analiz edilmiştir. Böylelikle İslam dünyasındaki iki farklı doğa ve nedensellik algısı arasındaki tartışmaların ayrım noktaları belirginleştirilmiştir. Sürece Yahudi filozof İbn Meymûn'un dahil edilmesinin iki nedeni vardır: İlki, İslam dünyasındaki teoloji ve felsefe geleneğini özümseyip eleştirmesi ve yeni bir sentez sunması, ikincisi ise İslam dünyasındaki tartışmaların Batı'ya taşınmasına doğrudan kaynaklık etmesidir.

Dokuzuncu bölümde ise, Hıristiyan skolastisizmindeki nedensellik ve doğa tartışmaları, Yeni Platoncu eğilimleri olan J. S. Eriugena, Aristotesçi Thomas Aquinas ile atomculuğa meyledip nedensellikten kuşku duyan Nicholas D'Autrecaurt'un düşünceleri ekseninde irdelenmiştir. Bu irdelemeler

sırasında, İslam dünyasından Batı'ya yapılan çevirilerin etkileri de ele alınmıştır. Thomas Aquinas'taki İslam Aristotelesçilerinin ve İbn Meymûn'un; Nicholas D'Autrecaurt'da Antik Yunan atomcularına ek olarak İslam teologlarının atomcu anlayışlarının etkisini reddetmek olanaksızdır. Dikkatli bir felsefe tarihçisi, özellikle ortaçağda bazı düşünürlere yer verilmediğini hemen fark edecektir. Tüm düşünürlerin ele alınmama nedeni, tipolojik yaklaşım gereği, belli bir düşünce biçimini temsil eden en yetkin düşünürü seçmemizdir. Kaldı ki, ortaçağ düşünürleri sık sık birbirini yinelemektedir. Bu yüzden benzer düşünceleri savunan düşünürlere yer ayırmak, sayfa sayısını artırmanın dışında yapıta yeni bir boyut katmayacaktır.

Yapıtın *sonuç ve değerlendirme bölümünde* ise, doğa ve nedensellik sorunu bağlamında, ilkçağdan ortaçağa insan düşüncesindeki etkileşimlere, sürekliliklere ve kopuşlara işaret edilmiş, ortaçağdaki tartışmaların doğacak olan Rönesans'ın doğa ve nedensellik algısına olan etkilerine dikkat çekilmiştir.

Umarım yapıt, Türk felsefesine ve felsefi düşünce içerisinde doğa ve nedensellik sorunun tarihsel gelişimine ilgi duyanlara küçük de ola bir katkı sağlar.

Prof. Dr. Hasan Aydın
Samsun/Atakum - 2022

bilim insanları bitişik mi ayrı mı?

GİRİŞ

Neden ve nedensellik kavramları yalnızca felsefe, bilim ve teoloji gibi *teorik* etkinliklerde değil, aynı zamanda gündelik yaşamın olağan akışı içerisindeki *pratik* etkinliklerde de merkezi bir yere sahiptir. 'Neden öyle davrandın?', 'bu şeylerin başına gelmesinin nedeni nedir?', 'eylemlerinin nedenleri hakkında hiç düşündün mü?' gibi neden soru takısıyla başlayan pek çok soru sorduğumuz gibi, 'ev sağlam yapılmadığı için yıkıldı', 'biliminsanları evrenin nasıl meydana geldiğini açıklayan teoriler geliştirirler', 'boşluğa bırakılan nesneler çekim yasası nedeniyle düşerler'; 'Türkler askeri ve siyasi dehalarıyla İstanbul'u fethettiler' türünden *neden-sonuç* ilişkisi içeren pek çok cümle kurarız. Bununla yetinmez, zihnimizdeki kavramlarla duyum izlenimlerimiz, duyum izlenimlerimizle dış dünya arasında nedensel bir ilişkinin olduğuna inanırız. Aynı durum niyetlerimiz, düşüncelerimiz ve isteklerimiz ile davranışlarımız arasında da geçerlidir. Yine her olayın bir nedeninin olduğu ve aynı koşullar altında aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağını ifade eden *nedensellik ilkesine* inanırız. Bu ilke uyarınca neden ile sonuç arasındaki ilişkiyi zorunluymuş gibi düşünürüz. Zorunluluğu deneysel açıdan doyurucu bir biçimde gerekçelendirmemiz mümkün olmasa da, ilişkileri mantıksal bakımdan zorunluymuş gibi tasarlarız. Doğada iki olay ya da olgu art arda gerçekleşiyor, sürekli birlikte görünüyor ya da sık sık birlikte ortaya çıkıyorlarsa, aralarında nedensel bir ilişkinin olduğunu düşünmeye başlar, nedeni görünce sonucun, sonucu görünce nedenin var olduğunu çıkarsamaya çalışırız. Bu konuda dikkatsiz olduğumuz da söylenemez; gece ile gündüz art arda olsa da ikisinin arasında

nedensel bir ilişki kurmayız. Fakat ateş ile dumanı art arda gördüğümüzde ve bu deneyim birkaç kez yinelendiğinde aralarında nedensel bir ilişkinin bulunduğunu düşünmeye başlarız. Ateşi görünce dumanı, dumanı görünce ateşi çıkarsarız. Sadece tikel şeyler arasında nedensel bağlar kurmakla yetinmez, evrendeki tüm şeylerin birbirleriyle nedensel bakımdan ilişkili olduğunu, evrendeki tümel düzenin de bu ilişkiden kaynaklandığını savlarız. Evrende nedenini kavrayamadığımız şeyleri, ya bilgisizliğimize bağlar ya da tesadüf ve rastlantı gibi kavramlarla açıklamaya yöneliriz. Çoğu kez de tesadüf ve rastlantıyı bilgisizliğimizi itiraf anlamında kullanırız. Bu durum, nedensellikle bilgi arasında güçlü bir bağ kurduğumuz anlamına gelmektedir. Biz amaçlı varlıklar olduğumuz için neden-sonuç ilişkisine ek olarak sık sık *niyet-amaç ilişkisi* de kurarız; hatta Tanrı inancına sahip olanlar, antropomorfizme (insanbiçimciliğe) düşme pahasına, bu niyet-amaç ilişkisini, Tanrı-evren ilişkisine ve evrendeki nesnelerin birbirleriyle olan ilişkilerine bile taşırlar. Sıraladığımız tüm bu durumlar, neden kavramının, nedensellik bilincinin ve nedensellik ilkesinin düşüncelerimizin ve yaşantılarımızın derinliklerine nüfuz ettiğini göstermektedir. Bu etkiyi, günlük yaşamda kullandığımız dilde gözleyebileceğimiz gibi, felsefe ve bilim gibi üst düzey dilsel ürünlerde de görürüz. Betimseli aşan her dilsel etkinlik, 'bu yüzden', 'bundan dolayı', 'bunun için', 'bu nedenle', 'o halde' vb. bağlaçlarla daima nedensel bir bağa işaret eder. İnsan şeyler hakkında, niçin neden arar; insan zihni neden sürekli nedensel bağlar kurar? İnsan, sürekli ya da sık sık art arda veya birlikte ortaya çıkan varlıklar, olaylar ve olgular arasında niçin bir ilişkinin bulunduğunu düşünür? Bu doğanın ya da dış dünyanın insana dikte ettiği bir şey midir; yoksa doğaya ya da dış dünyaya insan tarafından mı dikte edilmektedir? İnsandaki neden arama eğilimi doğuştan gelen bir şey midir, yoksa insanın doğa ile girdiği ilişkiden çıkarsanan, doğanın ona dikte ettiği, doğa aracılığıyla öğrendiği bir şey midir? Daha ileriye giderek bunun insanın oluşturduğu dilden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bile sorabiliriz. Kısaca söylemek gerekirse, bu sorular, nedenselliğin ve nedensellik yasasının ontik temelini sorgulamak, onun dış dünyadan mı, yoksa insan zihninden veya dilinden mi kaynaklandığını tartışmaya açmak demektir.

Kimi filozoflara bakılırsa, insanların neden arayışı ya da art arda, yan yana ve sık sık birlikte görülen iki varlık, olgu veya olay arasında neden-sonuç ilişkisi kurmaları, birisi göründüğünde diğerinin de zorunlu olarak

ortaya çıkmasını beklemeleri, insan zihninin önsel *(a priori)* bir niteliğidir.[1] İşte bu nitelik yüzünden dilde de nedensellik bilinci içkindir; çünkü dil insan zihninin bir ürünüdür. Bunlara göre, neden arayışı, en küçük çocukta bile karşımıza çıkar. Çünkü küçük bir çocuk bile olsa, bir yerine dokunulduğunda o yöne yönelmekte, dokunma ile kendisinde doğan duyum arasında bir bağ kurmakta, bu durum, dokunma duyumunun nedensiz olmadığını çıkarsadığı izlenimi doğurmaktadır. Gerçekten de birisi bize kaynağı olmayan sesler duyduğunu ileri sürse, onu psikiyatra gitmeye ikna etmeye çalışırız. Çünkü normal insan için, nedeni ve kaynağı olmayan bir ses düşüncesini kabul etmek imkânsız gibi görünmektedir. Yine birisi nesnesi olmayan görüntüler gördüğünü ileri sürse, onun halisünasyonun kurbanı olduğunu ya da rüyalar ülkesinde veya hayal dünyasında yaşadığını düşünürüz. İnsanlar, nedenselliğin *a priori* olduğuna inananlara göre, sadece neden aramakla yetinmezler, doğada nedensel bir zincir oluşturarak, şeylerin bir *ilk nedenine* de ulaşmaya çalışırlar. Klasik metafiziklerin çoğu, bu türden bir ilk neden arayışı üzerine kuruludur. Nedensel zincir oluşturma ve bir ilk neden arama anlayışının çocuklarda bile gözlendiği söylenmektedir. Sözgelimi, çocuklar ve felsefe üzerine araştırmalarıyla ünlü G. M. Metthews, dört yaşındaki kızında gözlemlediği bir durumu şöyle betimler:

"Fluffy pirelenmişti; onu bodruma götürüp ilaçlamam gerektiğini söyledim. Büyük kızım Sarah -ki o zaman dört yaşındaydı- izlemek için izin istedi. Biraz gönülsüz de olsam, merdivenlerin üst yanında kaldığı sürece ilaçtan etkilenmeyeceğini düşünerek izin verdim. Sarah, bu sıradan olayı tünediği yerden büyük bir ilgi ile izlerken sordu: 'Baba, Fluffy nasıl pirelendi?' İlgisizce 'şey' diye başladım, 'büyük ihtimalle başka bir kedi ile oynuyordu; o kedinin pireleri bizim kedimize atlamış olmalı.' Sarah çok ilgilenmişti; 'iyi ama o diğer kedi nasıl pirelendi?' 'Şey, o da başka bir kediyle oynamış olmalı' diye yanıtladım kaygısızca; 'o başka kedinin pireleri de, Fluffy'nin sonradan oynadığı kediye atlamış olmalı.' Sarah bir süre sessiz kaldı, sonra da, büyük bir ciddiyetle, şöyle dedi: 'Ama baba, bu sonsuza kadar böyle gidemez ki; böyle sonsuza kadar giden tek şey sayılardır.' Bu olay gerçekleştiğinde, Minessota Üniversitesi'nde felsefe dersi veriyordum. Derslerine gir-

1) Sözgelimi Hüseyin Atay şöyle demektedir: "Neden (illet) insan zihnine hâkim olan bir ilkedir. (…) Bu fikir, en basit insandan filozofa kadar herkesçe bilinir ve ona göre hareket edilir. Bunu öğrenmeye ihtiyaç yoktur. İnsanda doğuştan ve tecrübe öncesi bulunur. Çocukta bile vardır. Daha birkaç aylık olan çocuğun, bir yerine gizlice dokununca, etrafına bakınarak kimin dokunduğunu arar." Hüseyin Atay, *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi*, Ankara 1983, s. 205.

diğim birçok sınıfta sıkça işlediğim konulardan birisi 'Tanrı'nın varlığının kozmolojik kanıtı' idi. Bu kanıt, sebep-sonuç ilişkisinin sonsuza kadar geri gidişinin olanaksız olduğunu savunarak böylece bir ilk neden kavramının zorunluluğunu dile getirir. Thomas Aquinas'ın, hiç istifini bozmadan, kesinlikle var olduğunu iddia ettiği bu ilk neden, hepimizin Tanrı dediği şeydir. Şöyle düşündüğümü hatırlıyorum: 'Ben burada üniversite öğrencilerime ilk neden kanıtını öğretirken, benim dört yaşındaki kızım, kendi kendine, ilk pire kanıtı öne sürüyor!"[2]

Bir an için, dışarıda yağmur olduğunu ve şemsiyeyi her zaman koyduğumuz yerde aradığımızı ve orada bulamadığımızı varsayalım. Doğal olarak, onun orada neden bulunmadığını düşünmeye başlarız. Normal akla sahip hiç kimse, doğa yasalarının etkili olduğu bir dünyada, mucizevi bir biçimde şemsiyenin kaybolacağını düşünmez. Şemsiyenin orada bulunmaması hakkında nedensellik bilinci içeren bir hipotez kurarız. Bunu yaparken, şemsiyenin en son kullandığımız zamanı anımsamaya çalışırız. Varsayalım ki, şemsiyeyi yağmurlu bir günde bir kafeye giderken kullandığımızı anımsadık; onu orada unuttuğumuzu düşünürüz. Durumu kafeye gidip yoklayana değin, zihnimizi teskin ederiz. Ancak kafeye gidip orada olmadığını öğrenince, yeni bir hipotez üretiriz. Bu süreç şemsiyeyi bulana ya da bulmaktan umudu kesene değin devam eder. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır: İnsan soruna ilişkin *yeterli bir nedensel açıklama* bulunca rahatlar. Ancak açıklaması yanlış çıktıkça, arayış devam eder. Bu neden böyledir? İşte nedenselliğin *a priori* olduğunu savunanlar, bu neden arama eğilimini *doğuştancılık* ya da *insan zihninin doğal yapısı* aracılığıyla açıklamaya çalışırlar. Onlara göre, insan zihni öyle oluşmuştur, öyle yapılanmıştır ki, her daim neden arar. İşte dilimize içkin nedensellik kategorisi de zihnimizin bu yapısından kaynaklanır. Ne de olsa dil insan zihninin bir ürünüdür ve dil, düşünsel bakımdan kurucu bir unsurdur.

Kimi filozoflar ise neden arayışı ve nedensellik ilişkisinin önsel (*a priori*) olmayıp, deneysel ya da *a posteriori* bir zemine dayandığını ileri sürerler. Bunlara göre, bir şeyin başka bir şeye neden olmasının neliği sorusunun yanıtı çok önemlidir. Çünkü varlıklar, olgular ve olaylarla ilgili düşünmemiz iki şekilde gerçekleşir. İlki, bilinen nedenlerden beklenen sonuçlara doğru ilerlerken; ikincisi algılanan sonuçlardan olası nedenlere doğru akıl yürüt-

2) G. B. Matthews, *Çocukluk Felsefesi*, çeviren: Emrah Çakmak, Gendaş Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 7-8.

meyi gerektirir. Sözgelimi, ıssız bir adada bir saat bulsaydık, onun orada bulunmasının nedenini, önceki deneyimlerimizden yola çıkarak, bir zamanlar orada birisinin yaşadığı varsayımıyla açıklamaya yönelirdik. Yine karanlıkta bir ses duysaydık, orada birisinin olduğu sonucuna ulaşırdık. Bunlar, sonuçtan nedene yönelik çıkarsamalardır ve önceki deneyimlere dayalıdırlar. Bir bilardo topunun diğerine doğru yuvarlandığını gördüğümüz zaman, topun diğer topa değince yaratacağı sonucu sezeriz, bu yüzden de nedenden sonuca doğru çıkarımda bulunuruz. Günlük yaşamda olduğu gibi, bilimsel ve felsefi akıl yürütme de neden ve sonuçla ilgili muhakemeye dayanır. Nedensellik bilincinin *a priori* olmadığını düşünen filozoflar, neden ile sonuç arasındaki ilişkileri kesin kabul etmek yerine, ona ilişkin ideamızı nereden edindiğimizi sorgulamaya yönelirler. Bilardo topunun çarpışmasını kaç kez izlersek izleyelim, birinci topta, ikinci topun belli bir yöne hareket etmesi gerektiğini ifade eden bir şey fark edemeyiz. Yine onlara göre, suya bakıp, tahtanın onda yüzeceğini ve suyun insanı boğacağını ya da taşın suda batacağını veya ateşe bakarak onun pamuğu yakacağını çıkarsamak olası değildir. Bunlar ancak *a posteriori* yani deneysel olarak bilinen türden şeylerdir ve doğadaki tekdüzelikten edindiğimiz alışkanlıklardır. Onlar böylece aklı hem hayvanlarda hem de insanlarda geçmiş gözlem ve deneyimlerden doğan *alışkanlığa* indirgedikleri gibi, nedenselliği de *alışkanlığa* indirgerler.[3] Bunlara göre, eğer doğa şimdiki olduğundan farklı olsaydı, ilişkileri başka bir biçimde düşünürdük. Ayrıca şeylerin şimdiye değin sahip oldukları düzen ya da bu düzene ilişkin bilgimiz, şeylerin gelecekte de aynı düzeni sürdüreceklerini kanıtlamaz. Şu halde, onlara göre evrende her şey mümkündür ve şeylerin başka bir şekilde ya da başka bir düzen içinde bulunabilecekleri varsayılabilir. Sözgelimi, nedensiz sesler duyduğumuz ya da şemsiyelerin yer yer mucizevi bir biçimde nedensiz olarak ortadan kaybolduğu bir dünyada yaşasaydık, bu bize hiç de şaşırtıcı gelmeyecekti, çünkü ona *alışmış* olacaktık. Bu anlamda bizi şaşırtan da, şeylerin alışkanlığımızın dışına çıkmalarından başka bir şey değildir. Bu tartışmalara bağlı olarak, felsefede *epistemik nedensellik, dilsel nedensellik* ve *ontolojik nedensellik* gibi ayrımların da gündeme geldiği görülür. Epistemik nedensellik zihin dünyamıza, dilsel nedensellik dilin yapısına, ontolojik nedensellik ise

3) Sözgelimi bkz. David Hume, *A Treatise of Human Nature (İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme)*, İngilizce ve Türkçe metin bir arada, çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul 1997, s. 39 vd.; David Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir İnceleme (An Essay Concerning the Human Understanding)*, çeviren: Selmin Evrim, MEB Yayınları, İstanbul 1986, s. 35 vd.

dış dünyaya gönderme yapar.

İster epistemik, ister dilsel, ister ontolojik kökenli olsun, insan zihni, doğadaki şeyler, olaylar ve olgular arasında nedensellik ilişkisi kurarken, her daim, hem nedensel ilişki kurduğu şeylere hem de genel olarak evrene dair belli bir kuramsal çerçeveye (paradigma) dayanır. Bunu, insanın epistemik etkinliğine baktığımızda hemen kavramak olasıdır. Nitekim kabaca baktığımızda, insanın doğa ve doğada yer alan varlık, nesne ve olaylara ilişkin iki tür bilgisinden söz etmek olasıdır. Bu bilgilerden ilki, *gözlemsel-betimsel* nitelikli bilgilerdir ve bu bilgiler, duyuları sağlam olan her insan için apaçıktır. Sözgelimi, bir sandalın küreklerle ileriye doğru hareket ettirildiği ya da boşluğa bırakılan taşın düştüğü, suyun üzerine bırakılan bir odun parçasının yüzdüğü, buna rağmen bir taşın suyun üzerine bırakıldığında battığı bilgisi, herkes için deneysel bakımdan apaçık olan bir bilgidir. Bu betimsel-gözlemsel bilgilere bağlı olarak insan, daha erken dönemlerden beri, anılan durumların *neden ve nasıl* meydana geldiği sorusunu da merak etmiştir. İşte bu sorular, gözlemsel-betimsel bilgiyi aşan *açıklama* çabasına dönük *nedensellik* bilincini varsayan yeni bir bilgi türüne gönderme yapar. Bu ikinci tür bilgi, yani gözlemlenen durumu açıklamaya dönük nedensellik bilincini varsayan bilgi, tarihsel süreçte hep farklı şekilde kurgulanmıştır. Diğer bir deyişle, insanlar, sandalın küreklerle ileriye doğru gitmesi, boşluğa bırakılan taşın düşmesi, suyun üzerine bırakılan küçük odun parçacıklarının batmaması, buna karşın suya bırakılan taşın batması türünden gözlemsel-betimsel bilgilerde daima ortaklaşırken, bu durumların *neden ve nasıl öyle olduklarına* yönelik soruya tarihsel süreçte farklı yanıtlar vermişlerdir.[4] Bu nedensiz değildir; zira nedensel temele dayanan açıklamalar, karmaşık bir doğaya sahiptir; kuramsal ve üst-düzey kurgulara gereksinim göstermektedir. Çünkü nedenler çoğu kez duyulardan gizlidir; ilk bakışta fark edilmezler. Bu üst düzey kurgular, belli bir doğa ya da evren tasarımı varsayarlar; nedensel açıklamaları anlamak için bu doğa ya da evren tasarımını da çözümlemek gerekir. Sözgelimi, doğanın gizemli ve sihirli güçlerle dolu olduğunu düşünen birisi, boşluğa bırakılan taşın düşmesini bu güçlere bağlama eğilimi içerisine girerken, Aristotelesçi anlamda canlı ve logos içeren bir doğa tasarımına inanan birisi, taşın doğal yerine dönme eğiliminde olduğunu ileri sürer. Yine her eylemi Tanrı'nın doğrudan yaratısı olarak gören

4) Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi (Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi)*, cilt: 1, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 76.

kimse, taşın düşmesini tanrısal istek ve yaratımla açıklar. Mekanik bir evren kurgusuna inanan birisi ise, aynı olguyu, Aristoteles gibi eğilimle ya da teist birisinin yaptığı gibi tanrısal istek ve anlık yaratımla açıklayamaz; çünkü makine canlı değildir; o aynı olguyu doğa yasalarına, çekim yasasına giderek açıklamaya çalışır. Düşünce tarihine bakıldığında, doğa tasarımlarında köklü kopuşların yaşandığı, bu kopuşlara bağlı olarak nedensellik ilişkisinin doğasına ve doğadaki şeylerin açıklanmasına yönelik farklı yaklaşımların ortaya çıktığı gözlenir. Yalıtılmış bir bakışla yaklaşıldığında, insanoğlunun tarihsel süremde *beş büyük doğa tasarımı* oluşturduğu görülür.

İlk tasarım, *mitolojik doğa ya da evren tasarımıdır*. Bu tasarımın örneklerini, Sümer, Mısır, Eski Yunan vb. toplumların mitolojik söylemlerinden çıkarsamak olasıdır. Buna göre, doğa, doğa yasası, doğada tekdüzelik ve doğal diye bir şey yoktur; evrende meydana gelen her şey, tanrılar ya da tanrısal güçlere sahip gizemli varlıklar tarafından meydana getirilir ve yönetilir. Nesnelerin belli doğaları ve bu doğalarının gerektirdikleri, kendiliğinden eylemleri yoktur. Tüm eylemlerde ve ilişkilerde, tanrısal, efsanevi, büyülü, gizemli güçler etkindir; bu tanrısal, efsanevi, büyülü ve gizemli güçlerin etkinlikleri tümüyle kestirilemez; dolayısıyla evrende her an her şey olabilir. Ancak bu güçler, çeşitli ritüeller, efsunlar, kurbanlar, dualar, yakarışlar vb. yoluyla etkilenebilir. Örneğin bereket ritüelleri, bereketli bir ava; kurban ritüeli tanrıların gazabına engel olabilir vb. Mitolojiler üzerinde yapılan açıklamalar ve çıkarımlar, avcı-toplayıcı ve tarımcı atalarımızın uzun bir süre bu türden bir doğa ya da evren tasarımına inandığını göstermektedir. Bu tasarımda sonuç olarak gözlemlediğimiz her şeyin nedeni, etkin gizil güçler, tanrılar ya da tanrısal şeylerdir. Nedensellik de, buna bağlı olarak, doğal değil; efsanevi ve gizemlidir. Buradaki gizemli güçlerin ve tanrıların, kaprisli ya da keyfi hareket eden bir insana ya da bir krala benzetildiği söylenebilir. Bu mitolojik doğa tasarımının revize edilerek tek-tanrılı dinlerde devam ettiğini söylemek olasıdır.

İkinci doğa ya da evren tasarımı, *mitostan logosa geçişin öncüsü sayılan Eski Yunanlılara aittir*. Bu tasarım, MÖ 6. -MS 2. yüzyıllar arasında etkindir ve bu tasarımda doğa, *kaos'tan kozmos'a* doğru giden bir süreç olarak kavranmaya çalışılır; doğanın akılla (nous-logos) dolu olduğu ya da her yanına aklın sinmiş olduğu ilkesine dayanılır. Yunanlılar doğadaki aklı, evrende var olan, varlığı evrenin anlaşılmasını olanaklı kılan kurallılığın ve düzenliliğin kaynağı olarak görmüşlerdir. Onlara göre, doğa dünyası devinim halinde olan cisimler dünyasıdır. Doğadaki kendinde devinimler, canlılıktan ya da ruhtan kaynaklanır; ama kendinde devinim ile sürekliliğin başka olduğu düşünülür.